

Тема 7. Перша світова (тотальна) війна і культурні процеси на українських землях

Мета: з'ясувати як вплинули події Першої світової війни на розвиток української культури та визначити найхарактерніші риси процесу формування українського культурницького середовища на землях, контрольованих Австро-Угорською та Російською імперіями.

План лекції:

1. Культурний процес в Україні на початку ХХ ст.
2. Війна і культура.
3. Запорізький край в Роки Першої світової війни.

Ключові терміни й поняття: імпресіонізм, модернізм, неоромантизм, символізм, футуризм.

7.1. Культурний процес в Україні на початку ХХ ст.

Культурний процес в українських землях на поч. ХХ ст. стимулювався соціально-економічною модернізацією, активізацією суспільно-політичного життя і національно-визвольного руху. Великі соціальні потрясіння, якими ознаменувався початок ХХ ст., позначилися на культурному житті, обумовивши його особливості, збагативши духовне життя чималим досвідом.

Важливим чинником поживлення культурного життя став розвиток освіти. У зв'язку з подальшим зростанням потреби в письменних людях і спеціалістах, під впливом революційного руху в Наддніпрянщині мережа початкових шкіл та середніх навчальних закладів, а також учнів у них збільшувалися. Протягом 1897-1911 рр. кількість початкових шкіл зросла з 13 570 до 18 719. У 1914-1915 рр. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл і понад 60 професійно-технічних училищ, у яких навчалось відповідно 12,5 тис. та 5 тис. осіб. Однак все це далеко не задовольняло потреб населення в освіті: близько 70% його не вміло читати і писати, обсяг і рівень знань набагато відставали від вимог часу, так і не було надано дозволу на запровадження навчання у школах рідною мовою.

Кількість студентів в університетах на початку ХХ ст. зросла в середньому більш як у два рази. Усього в 1908-1910 рр. в університетах України навчалось близько 12,7 тис. чоловік. Однак уряд обмежив доступ в університети для вихідців з «нижчих» станів. Для робітників і селян він залишався практично закритим. На всій території України не було жодного вузу з українською мовою викладання.

Сприятливіші умови для розвитку української освіти склалися на Західноукраїнських землях, які перебували у складі Австро-Угорщини. Перед Першою світовою війною у Галичині функціонувало шість українських державних гімназій. У них, а також у 2 510 народних школах українською мовою навчалось 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл, діяли україномовна державна гімназія та семінарія для

дівчат. Доступною для небагатьох залишалася вища школа на західноукраїнських землях. Так, у 1911-1912 навчальному році у Львівському університеті було 5 271 студентів, частка українців серед яких становила 21%. У Львові значного розмаху набув рух за відкриття окремого українського університету. На знак протесту проти гальмування цієї справи 600 українських студентів Львівського університету у 1901 р. організовано залишили навчання.

Початок ХХ ст. позначений подальшим розвитком науки в Україні. Розгортає свою діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові (НТШ), яке фактично перетворилося в академію наук. Очолюване Михайлом Грушевським, НТШ згуртувало навколо себе найбільш відомих науковців України Агатангела Кримського, Бориса Грінченка, Івана Франка, Кирила Студинського та інших. Їхні праці друкувалися у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» й інших збірниках. У 1907 р. за ініціативою Михайла Грушевського на зразок НТШ створено Українське наукове товариство у Києві, яке видавало свої наукові записки та збірники, популярні видання.

Активізація суспільно-політичного життя обумовила піднесення суспільних наук. Значний вклад у розвиток історичної науки в Україні внесли Дмитро Багалій, Володимир Барвінський, Дмитро Яворницький, Іван Франко, Хведір Вовк й інші. Вченим зі світовим ім'ям на поч. ХХ ст. став Михайло Грушевський.

Плідною була робота українських вчених і в інших галузях гуманітарних наук, зокрема в дослідженнях з українського фольклору й етнографії. Ряд важливих праць з українського фольклору, мовознавства й літератури створив видатний учений-філолог, сходознавець, історик Агатангел Кримський. Значною подією в розвитку українського мовознавства було видання в 1909 р. «Українсько-російського словника» Віктора Дубровського та в 1907-1909 рр. «Словника української мови» за редакцією Бориса Грінченка. Дослідженнями історії української культури займався професор Київського університету Володимир Перетц та його учень Іван Огієнко (майбутній Митрополит Іларіон).

Театр залишався важливим чинником культурного розвитку. В середовищі інтелігенції розгортається дискусія навколо театральних проблем: слід було шукати нові теми і форми, нові методи донесення до глядача основних ідей тієї бурхливої епохи

У Львові продовжував діяти театр «Руської бесіди», який у 1905-1906 рр. на чолі з його керівником Миколою Садовським та актрисою Марією Заньковецькою здійснив постановку кращих творів вітчизняної та зарубіжної драматургії. У 1907 р. Садовський заснував у Києві перший в Україні український стаціонарний театр. Широке визнання здобули Гуцульський театр, заснований Гнатом Хоткевичем, та Буковинський народний театр.

На поч. ХХ ст. українська музика впевнено ставала на професійну основу. Цілу плеяду талановитих музикантів і композиторів виховав Вищий музичний інститут, відкритий 1903 р. у Львові. Серед них виділявся

Станіслав Людкевич, який став одним із найвідоміших українських композиторів.

Велике значення для розвитку музичної культури мала музично-драматична школа видатного українського композитора Миколи Лисенка, заснована ним 1904 р. у Києві. Справу Лисенка продовжили відомі композитори київської школи Кирило Стеценко, Микола Леонтович, Олександр Кошиць. До найвищого рівня вокального мистецтва піднялася Соломія Крушельницька.

Продовжували діяти різні музичні товариства, гуртки, хорові капели, здійснюючи постановку музичних п'єс, оперет, опер. Серед них особливою активністю відзначались Київське літературно-артистичне товариство, «Український клуб», Музичне товариство ім. М. Лисенка у Львові.

У літературі в цей час розгортається боротьба ідейних та художньо-естетичних течій. Набуває поширення модернізм, який шукає нових засобів мистецького відображення світу. Українські модерністи, змусивши українську літературу вирватись із кола побутописання, відмовитись від шаблонного патріотизму, звернути увагу на психологію вчинків.

Першим в українській літературі під гаслами модернізму виступив у 1901 р. поет Микола Вороний. У 1907 р. оголосила свою мистецьку платформу група галицьких письменників «Молода муза» (Петро Карманський, Василь Пачовський, Степан Чарнецький, Остап Луцький, Богдан Лепкий та інші). Молодомузівці шукали нових шляхів у літературі, входили в русло загальноєвропейського культурного розвитку. Деяко відмінні позиції займала група київських модерністів «Українська хата»: вона проголошувала культ сильної особи, крайнього індивідуалізму.

У цей час також збагатили українську поезію твори Олександра Олеся, Богдана Лепкого, Агатангела Кримського, Миколи Філянського, Грицька Чупринки, поетів-молодомузівців.

Серед прозаїків-новаторів поч. ХХ ст. вирізняються постаті Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Володимира Винниченка, Василя Стефаника. На ниві української літератури плідно працював і ще чималий загін талановитих літераторів – Марко Черемшина, Гнат Хоткевич, Степан Васильченко, Осип Маковей, Павло Грабовський, Іван Нечуй-Левицький та інші.

7.2. Війна і культура.

Найбільш характерним явищем в культурному житті українського народу доби Першої світової війни є діяльність Українських січових стрільців (УСС). У стрілецькому (військовому) середовищі працювали і осередки культурно-мистецького напрямку. Вони користувалися величезною популярністю як серед УСС, так і серед українського громадянства. Перш за все, згадаємо духовий оркестр під керівництвом підхорунжого Михайла Гайворонського, який на весну 1917 р. нараховував близько тридцяти музикантів, смичковий та струнний оркестри, хор під керівництвом підхорунжого Леся Гринішака та стрілецький театр. Неодноразовими

виступами перед населенням Галичини та Наддніпрянської України, а також перед іноземцями вони значною мірою спричинилися до розвитку й популяризації стрілецької творчості та стрілецької ідеї.

«Пресова Кватира» УСС розгорнула також досить інтенсивну діяльність у фотографії, малярстві, музиці, скульптурі та різьбярстві, даючи чимало творів, що пропагували ідею визволення України та побудови власної незалежної соборної держави.

Цінним документом доби стали і твори стрілецьких художників, серед яких було багато портретів старшин та стрільців, картин зі стрілецького життя, графічних рисунків, карикатур, заставок тощо. Значну їх частину було створено безпосередніми учасниками тих подій чи за достовірною інформацією очевидців.

У скульптурі та різьбярстві серед УСС були відомі випускник Краківської академії мистецтв четар Михайло Гаврилко (в легіоні виліплював з глини стрілецькі погруддя) та стрілець Микола Цимбрила, який здобув собі популярність декоративною різьбою у гуцульському стилі.

Стрілецьку музику творив головним чином підхорунжий Михайло Гайворонський, керівник стрілецького оркестру. Більшість маршів («Перший стрілецький похід», «Другий стрілецький похід», «Стрипа», «Їхав козак») також вийшли з-під його пера.

Чітким проявом ідеології січового стрілецтва була його літературна творчість. Уже на початку війни багато стрільців вели щоденники, писали спогади, інколи й вірші та нариси. Згодом у різноманітних українських часописах та збірниках з'явилося чимало стрілецьких публікацій, автори яких ознайомлювали читацький загал із життям легіону, його боротьбою та завданнями, намагалися осмислити найактуальніші проблеми стрілецького буття, ділилися радіщами й печалями.

Всі публікації воєнного часу можна умовно розділити на три групи:

- 1) Літописи, хроніки, спогади, нариси, публіцистичні статті тощо.
- 2) Поезія.
- 3) Гумор і сатира.

Для кожної з них характерні свої форми і методи висвітлення тих чи інших подій, фактів і явищ; кожна по-своєму впливала на свідомість як самих усусусів, так і всього суспільства. Водночас, спільними для всієї літературної творчості стрілецтва була непохитна віра в історичну місію легіону УСС, надія на виборення української державності та щира синівська любов до свого народу.

Серед жанрів першої групи найкраще були подані спогади та нариси. Спогади з пережитого писали багато стрільців, велику частину з них було опубліковано.

Визначною була стрілецька поезія, що також акумулювала в собі масову свідомість УСС. Як і проза, вона творилася в різний час і при різних обставинах. Найбільше віршів, багато з яких зразу ж ставали піснями, з'явилося в 1916 – на початку 1917 рр.

Особливе місце в середовищі УСС займала стрілецька пісня, в якій чи не найбільше відтворені всі ті прагнення й ідеї, що ними жило стрілецтво. Вважаючи себе духовними спадкоємцями кращих традицій українського війська, зокрема запорізького козацтва, Українські січові стрільці перейняли від нього і українську пісню, яка стала невід'ємною частиною їхнього життя.

Національно-політична та культурно-освітня активність Українського січового стрілецтва ніколи не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні. Вважаючи себе не лише українськими вояками, а й свідомими українськими громадянами, вони використовували будь-яку можливість для роботи серед якнайширших кіл українства, тим більше, що багато з них мали чималий досвід суспільної діяльності, працюючи до війни в партійних і громадських організаціях Західного краю.

Для поширення й пропаганди національно-державницьких поглядів Українські січові стрільці активно використовували і свої культурно-мистецькі можливості. Зокрема, стрілецький хор та оркестр успішно виступали з концертами в багатьох містах Галичини (Львові, Станіславі, Стрию, Дрогобичі, Калуші, Болехові). Виступи, на яких звучали українські народні та стрілецькі пісні, пісні на слова Тараса Шевченка, твори Моцарта, Вагнера, Россіні та інших авторів, мали величезний резонанс як серед українців, так і серед чужинців.

Чимало для популяризації української ідеї зробив і львівський театр, який з повним правом можна вважати стрілецьким, бо більшість там становили січові стрільці. Зокрема, до стрілецтва належали Іван Рубчак, Микола Бенцаль, Євген Кохан, Ярослав Гриневич, десятники Луць Лісевич, Володимир Демчишин, Євген Банах, підхорунжі Лесь Новіна-Розлуцький.

З самого початку Першої світової війни стрілецтво вело роз'яснювальну роботу серед українців у місцях свого постю, залучали їх до спільних маніфестацій, допомагали в створенні різноманітних національних інституцій, зокрема, читалень, товариств «Просвіти», господарських організацій тощо. Свідченням того, що стрільці працювали й на перспективу, було відкриття і підтримка ними українських шкіл.

Важливе значення для поширення та пропаганди національно-державницьких поглядів мала й культурно-мистецька діяльність УСС. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення того чи іншого краю вперше ознайомлювалося з ідеєю української державності, дізнавалося правду про свою минувшину, задумувалося над майбутнім. Доступність цих жанрів давала змогу охопити ними якнайширші кола українства від Закарпаття до Наддніпрянщини, а тематика та форми подачі сприяли проникненню стрілецьких ідей у глибини української душі.

7.3. Запорізький край в роки Першої світової війни.

Територія сучасної Запорізької області напередодні Першої світової війни входила до складу Олександрівського і, частково, Катеринославського повітів (центр – м. Катеринослав) та Мелітопольського і Бердянського повітів Таврійської губернії (центр – м. Сімферополь). Так склалося ще в ХІХ

ст., хоча в економічному і соціально-культурному плані сусідні степові повіти двох губерній Російської імперії були завжди тісно пов'язані між собою і тяжили один до одного.

Переважало в Запорізькому краї сільське населення. Тут були великі поміщицькі маєтки, але, разом з тим й досить розвинуте селянське фермерське господарство, яке успішно працювало на експорт зерна. У промисловому відношенні край вирізнявся розвинутим сільськогосподарським машинобудуванням, яке продукувало різноманітні пристрої, інвентар та машини для потреб селянського і поміщицького господарства. Цю промислову продукцію виробляли не лише в повітових центрах, зокрема, Олександрівську, Мелітополі і Бердянську, а і в багатьох селах краю.

Запорізький край мав вигідне географічне розташування. На азовському його узбережжі був порт Бердянськ, який мав загальноімперське значення, а в Олександрівську пересікалися залізниці, що йшли з півночі (центру Росії) на південь (у Крим), і зі сходу – на захід, з'єднуючи Донбас з Кривбасом.

Олександрівськ стояв на Дніпрі, зокрема на тій його частині, що була вільна від портів (вони розташовувалися вище Хортиці) і з його річкового порту був відкритий безперешкодний шлях до Чорного моря. Це відкривало широкі перспективи економічного розвитку регіону.

Запорізький край здавна був багатонаціональним. Найбільшою етнічною групою тут були українці, особливо в сільській місцевості, де вони переважали абсолютно. Ця обставина визначала характер краю як невід'ємної частини України. Разом з тим, в селах компактно проживали болгари, представники німецькомовної меншини, росіяни. В містах, крім українців, які становили близько 1/3 жителів, було багато росіян, євреїв, болгар, німців та інш. Перепис населення станом на 1917 р. показав, що серед жителів м. Олександрівськ було 34% українців, 29% росіян, 20% євреїв, 5,5% поляків, близько 2% німців, латишів, білорусів (кожних).

1914 р. відкрив нову сторінку історії. Під впливом війни різко змінилось політичне, економічне, громадське життя. Війна загострила суперечності соціального розвитку, поглибила розкол суспільства на прихильників і противників існуючого політичного режиму.

Імперський уряд намагався всіляко розпалити патріотичні та вірнопідданські почуття. Провідником цих настроїв виступили місцеві органи державної адміністрації. Влада всіляко намагалася використати доступні засоби впливу на громадську думку, аби примножити вірнопідданські почуття, а у подальшому – стримати розвиток опозиційних настроїв, що почали наростати після перших військових втрат і поразок. Поширювалися спеціальні звернення до населення. Великими накладками дозволили друкувати періодичну пресу, що трималася в руслі офіційної ідеології. У повіти надходили столичні проімперські газети – «Русские ведомости», «Новое время». Утримували великі накладки популярних додатків «Сельского вестника». Місцеві адміністрації зобов'язані були поширювати їх серед народу будь-якими засобами: організацією колективних

читань, розклеюванням на видних місцях, безкоштовною роздачею громадянам тощо.

У руслі імперських настанов йшла губернська, повітова та міська преса Бердянського, Мелітопольського та Олександрівського повітів. На її сторінках, уважно вивіреніх цензором, годі було й шукати натяку на політичну опозиційність, критику основ правлячого режиму або вищих державних чинів. З тих самих причин на території краю не виходило жодної україномовної газети.

Своєрідністю національного складу Катеринославської і Таврійської губернії була наявність широкої і економічно впливової німецькомовної групи. Скупчення німців в районах, відносно наближених до бойових дій, непокоїло царський уряд, адже воюючим противником була Німеччина. Ця обставина спричинила антинімецький характер заходів влади. Вони вплинули на долі 100-тисячного німецькомовного (німці і меноніти) населення Запорізького краю. Розпочалися депортації. Припинилося видання німецькомовної газети «Бюргер Цайтунг», дозвіл на випуск якої в Олександрівську отримали незадовго до війни у 1912 р.

2 вересня 1914 р. канцелярія таврійського губернатора розіслала начальникам поліції циркуляр, в якому вимагали «негайного зняття з усіх торгових і промислових закладів, контор, бюро, банків та інших подібного роду установ і закладів вивісок та всяких написів німецькою мовою». На адміністративній карті краю стали зникати й німецькомовні назви населених пунктів, поступаючись місцем російським: Гальбштадт став Молочанськом, Блюменталь перейменовано на Лугове, Гохштедт – на Високе, а Фрідріхсфельд – на Широке тощо.

Активізації громадсько-політичного руху сприяло поширення діяльності на території краю нелегальних політичних партій соціал-демократів, анархістів, єврейських соціалістів (бундівців), есерів тощо. Гострота невирішених соціально-політичних проблем спричинила до розповсюдження найбільш радикальних ідей.

У роки війни в повітах поширилась діяльність національно орієнтованих українських організацій. Департамент поліції так характеризував розвиток українського національного руху у роки війни на території Катеринославської губернії: У зв'язку з військовими подіями український рух значно пожвавився і набув серед робітничих мас українців зростаючий до себе інтерес. «Розсадником» для ведення української пропаганди називалися Катеринославська «Просвіта» та її приміські відділення.

У ніч з 15 квітня 1915 р. на катеринославських заводах і в районі лінії Катерининської залізниці, якою м. Олександрівськ і його регіон сполучався з губернським центром, були розкидані прокламації від імені Української соціал-демократичної робітничої партії, друковані українською мовою. Присвячені трьохріччю «Ленського розстрілу», вони закінчувалися словами: «Геть війну, геть царат, хай живе революція, хай живе демократична республіка, хай живе автономія України!».

Отже, вплив світової війни на громадське життя виявився суперечливим. З одного боку, уряд обмежував демократичні свободи, стримував створення громадських організацій, що не вписувались у великодержавний вимір, з іншого – зтяжний характер війни поглиблював суспільні суперечності, що спричинило появу та розвиток непідконтрольних урядові форм громадської ініціативи та протесту. Хвиля народного невдоволення піднімалася все вище, загрожуючи змести існуючий режим. Таким чином, Перша світова війна підірвала усталене життя Запорізького краю, трансформуючи традиційне суспільство, вносячи в нього модерну соціальну динаміку.

Повною мірою ці зміни стали відчутними під час Української революції.

? Питання для самоконтролю

1. Визначте головні риси модернізму в Україні.
2. Порівняйте можливості для розвитку освіти та культури в Росії та Австро-Угорщині.
3. Якими були основні напрямки культурницької діяльності Українських січових стрільців.
4. Як вплинула Перша світова війна на розвиток культури на території сучасної Запорізької області?